

Ігор Фицик

ПРАВОБЕРЕЖНА ШЛЯХТА В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ ст.)

У статті розглянуто головні напрямки політики царського уряду в першій третині ХІХ ст. у сфері шляхетської освіти українського Правобережжя, яке було анексованим Російською імперією в результаті третього поділу Речі Посполитої (1795). З'ясовано, що в період перебування при владі Олександра І польські магнати, передусім А. Чарторийський, Т. Чацький, С. Потоцький, отримали змогу долучитися до вироблення й реалізації імперської освітньої політики. Це, у свою чергу, сприяло виникненню цілої низки польськомовних навчальних закладів — гімназій, ліцеїв, університетів, де виховували польську молодь на засадах патріотизму й віри у відновлення Речі Посполитої. Після приходу до влади Миколи І (1825) і Листопадового повстання (1830–1831) ситуація погіршилася, набув небувалого розмаху процес деполонізації та русифікації шляхти.

Ключові слова: Російська імперія, третій поділ Речі Посполитої, українське Правобережжя, Адам Чарторийський, Тадеуш Чацький, освіта, шляхта.

Історична доля правобережної шляхти після входження Наддніпряни до складу Російської імперії в результаті третього поділу Речі Посполитої (1795) стала предметом зацікавленості вчених вже у ХІХ ст. Проте комплексне спеціальне дослідження шляхетської освіти в правобережних губерніях наприкінці ХVІІІ — у першій третині ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці відсутнє.

Особливу цінність для студіювання проблеми становлять щоденники й спогади сучасників: Т. Бобровського, Д. Качковського, А. Єловицького, Й. Флавіуса, К. Карпінського, А. Козерадського, Я. Крашевського, Д. Мечковського та ін. [13, 26]. У мемуарах випускників середніх і вищих навчальних закладів висвітлено чимало подробиць організації навчально-виховного процесу, оцінено роботу викладачів. До таких джерел належать твори А. Анджейовського, В. Борейка, К. Міцовського, Ю. Джевецького та інших авторів. Переважно в них йдеться про Кременецьку гімназію (згодом — ліцей), у деяких відображено освітньо-виховні традиції інших навчальних закладів регіону.

Так, однією з перших праць, присвячених Кременецькій гімназії, є монографія А. Осінського “О życiu i pismach Tadeusza Czackiego”. Цікавим дослідженням діяльності цього навчального закладу з моменту його заснування й до 1813 р. є стаття Л. Денбіцького. Про фінансові аспекти функціонування Кременецької гімназії (ліцею) йдеться в праці Я. Добжанського. Зокрема, автор особливу увагу приділив щедрим пожертвуванням волинської шляхетської спільноти на освіту впродовж 1795–1832 рр. Одним із найбільш

цілісних досліджень історії гімназії є монографія М. Ролле “Ateny Wołyńskie”. Досить ґрунтовним джерелом з історії освіти є, на нашу думку, спогади Густава Олізара (1798–1865), котрий емоційно описує навчальний процес, життя та діяльність викладачів та учнів Кременецького ліцею, а також яскраво характеризує відомих організаторів шляхетської освіти на Волині початку ХІХ ст.: Тадеуша Чацького, Адама Чарторийського та інших видатних представників польського просвітництва.

У праці М. Балінського “Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki” вміщено листування Я. Снядецького й Т. Чацького, а також подано коментарі щодо дискусії між ними про подальшу долю вже іншого відомого навчального закладу — Волинської гімназії. Актуальними залишаються дослідження культурно-освітніх процесів на Волині й історії Волинської гімназії (ліцею), які здійснила М. Данілевичова. Польські науковці трактують гімназію як польський навчальний заклад, акцентують увагу на новаціях в організації навчального процесу, запроваджених Т. Чацьким і спрямованих на поступову трансформацію гімназії в університет. Зокрема, наголошують на ролі Т. Чацького, який за тяжких умов втрати державності чимало зробив для збереження польської ідентичності в умовах Російської імперії [16, 37].

Освітнє середовище Волині описано, зокрема, у працях польських авторів, котрі можна розділити на дві групи: до першої варто віднести ті, у яких розглядалося функціонування початкових навчальних закладів у регіоні, переважно при католицьких та базиліанських монастирях і меншою мірою — світських, а до

другої — напрацювання з історії гімназій і ліцеїв. Такі роботи почали з'являтися вже в першій половині XIX ст., наприклад, зібрання документальних матеріалів, що стосуються розвитку освітніх процесів, зокрема Кременецької гімназії, оприлюднив Т. Вежбовський.

Помітним дослідником освітнього середовища в першій половині XIX ст. був Ю. Лукашевич. Найбільшою його працею стала чотиритомна монографія "Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794". Відомості про навчальні заклади Волині містяться в четвертому її томі. Низку розвідок про історію навчальних закладів при чернечих орденах Волині опублікував і Я. Гіжицький [16, 14–15].

У сучасній українській історіографії серед дослідників шляхетства, зокрема Уманщини, варто назвати І. Кривошею та Ір. Кривошею, що у своїх публікаціях окреслили напрями російської політики щодо правобережного шляхетства та ілюструють їх прикладами з життя уманських шляхтичів і магнатів [10–12]. Безпосередньо на питаннях шляхетської освіти на Правобережжі після повстання 1830–1831 рр. у своїх публікаціях зупиняється І. Близнюк [2–3]. Також цінними історіографічними знахідками є статті В. Балущка [1], Ю. Войтенка [7], Ю. Ніколенка [13], І. Фицика [15], І. Ярмошика [16] та ін.

Крім того, для розгляду освітнього процесу в Речі Посполитій використано працю Л. Зашкільняка й М. Крикуна [9], а також низку монографій французького славіста Д. Бовуа, професора історії слов'ян в університеті Сорбонна (Париж) та керівника Центру досліджень історії слов'ян при цьому ж університеті [4–6]. Учений висвітлює процес поступового згорання шляхетської освіти на Правобережжі в першій половині XIX ст. під тиском царської адміністрації й описує її стан вже після Листопадового повстання (1830–1831).

Разом із тим освітній процес загалом й участь у ньому правобережної шляхти й магнатів зокрема вимагає подальшого ґрунтовного опрацювання із залученням широкої джерельної й історіографічної бази, адже в радянській історичній науці робіт із цієї проблеми практично немає. І навіть зі здобуттям Україною незалежності у вітчизняній науці залишається чимало питань, які потребують належного вивчення. Наприклад, на особливу увагу заслуговують головні напрямки царської політики в галузі освіти, спрямовані на інтеграцію Правобережжя в культурний імперський простір і русифікацію (поступову деполонізацію) приєднаних після третього поділу Речі Посполитої українських губерній, в основному за царювання Олександра I та Миколи I.

На момент анексії Росією території Правобережжя (1795) тут активно й результативно

функціонувала одна з перших європейських цілісних систем шкільництва — школа Едукаційної народної комісії, що була створена за постановою Сейму в 1773 р. й існувала за рахунок прибутків із переданих їй маєтків ліквідованого єзуїтського ордену. Ефективно діяла й традиційна мережа парафіяльних і монастирських шкіл. Натомість російська шкільна система тоді ще перебувала у стадії формування.

Більше того, остерегаючись невдоволення шляхти, імперський уряд певний час не втручався у діяльність тамтешніх польських шкіл. Навчання в них здійснювалось у пропольському патріотичному дусі. Освітою українських селян поляки взагалі не цікавилися. У результаті російська політика в галузі освіти на приєднаних територіях створювала умови для збереження існуючої тогочасної польської системи шкільної освіти, яка фактично проіснувала в регіоні до початку 30-х років XIX ст. За таких умов, на думку Д. Бовуа, єдине, про що мріяла землеробська правобережна шляхта й магнати, — це можливість виділення шляхетської еліти в окрему групу в рамках Російської імперії; вона жила надією, що Петербург дозволить їй таку ізоляцію, а тому й прагнула контролювати виховання підростаючого покоління, аби й у майбутньому зберегти свої поміщицькі привілеї й судову владу [5, 276].

Починаючи з 1803 р., у Київській, Волинській та Подільській губерніях відбулося реформування шкільництва на основі Віленського навчального округу, а з 1824 р. — Харківського. Встановлювалися такі типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові парафіяльні училища, повітові училища та гімназії. Офіційно закріплювався становий характер права на здобуття освіти. Парафіяльні училища призначалися для дітей «нижчих станів», і навчали в них лише закону Божому, арифметиці та грамоті. Повітові училища могли відвідувати діти «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях здобували освіту діти дворян, чиновників, багатих купців. За змістом нова система освіти була спрямована на виховання «вірнопідданих» у проімперському стилі [14].

Провідна роль у реалізації освітніх змін належала князю А. Чарторийському (куратору Віленського навчального округу) і графу Т. Чацькому (візитатору училищ Київської, Волинської і Подільської губерній). Питання про фінансування освіти повинні були вирішити магнати.

Т. Чацький — «найактивніша особистість у культурному й суспільному житті України» [5, 252] — запропонував свою схему фінансування мережі шляхетських (польських) шкіл, яка полягала в тому, щоб, незважаючи на достатньо скромні бюджетні засоби, які виділялись Петербургом на всі середні навчальні заклади

імперії, скористатись фінансовою допомогою великих землевласників польського походження.

Однак цей процес, як справедливо зауважує Ю. Ніколенко, мав і зворотній бік: оскільки кошти на функціонування навчальних закладів надходили переважно від магнатів, то й контроль, і не лише матеріальний, було покладено на наглядову раду, яку мали обирати на шляхетському зібранні. У такий спосіб цілковито порушувалися функції зібрань, визначені у Грамоті Катерини II, уже не кажучи про руйнування принципів, проголошених у 1803 р. Раду в повіті мав очолювати почесний директор. До неї входило також двоє духовних осіб, призначених луцьким і кременецьким католицькими єпископами, що поклало край світським тенденціям, успадкованим від польської Комісії національної освіти 1773 р. Обрані на трирічний термін наглядачі, збираючись чотири рази на рік, повинні були схвалювати рішення щодо запрошення, призначення та звільнення викладачів, могли втручатись у програми й змінювати перелік дисциплін. У результаті директор і викладачі перетворювалися на виконавців, що отримують платню й слухаються наказів своїх щедрих добродійників. Справами колишнього Фонду національної освіти відтепер могли цікавитися лише казенні палати, тобто держава [13, 29].

На початку XIX ст. у Київській губернії нараховувалось три польських школи, у Подільській губернії — чотири. Найбільш розгалуженою була система освіти у Волинській губернії: серед восьми «польських губерній» Волинь посідала друге місце за чисельністю учнів, що пояснювалось значною кількістю шляхетських родин. Напередодні реформ Олександра I тут, за різними даними, нараховувалося від 11 до 13 великих і зовсім маленьких навчальних закладів, більшість з яких було засновано раніше [6, 228].

Про домінування Віленського навчального округу, до складу якого входили Київська, Волинська й Подільська губернії, якнайкраще свідчить зіставлення числа учнів у шести існуючих на той час округах Росії. Понад 30 % учнів (шкіл усіх ступенів) в імперії склали учні саме Віленського округу. Іншими словами, середня кількість учнів на одну гімназію Віленського округу складала 217 осіб, на повітову школу — 137 учнів; для інших округів Російської імперії це було відповідно 58 і 75 учнів. Загалом на Волині, Поділлі та Київщині було відкрито більше ста польських шкіл. Так, наприклад, Софія Потоцька в 1815 р. відновила колишню фундацію родини в Немирові на Поділлі. А. Чарторийський відкрив у 1819 р. дві школи у своїх маєтках: у Меджибожі на Поділлі та в Клевані на Волині. Родина Сапег у 1822 р. фінансувала з'яву школи в Теофіполі на Південній Волині. У 1803–1822 рр. у цих школах навчалось близько 13 тис. учнів [13, 29].

Із 1804 р. почали функціонувати школи в Житомирі, Луцьку й Кам'янці-Подільському, у 1814 р. на Поділлі у Вінниці було засновано гімназію, а в 1833 р. її переведено до Кам'янця. Кількість державних навчальних закладів зростає з 5 у 1808 р. до 23 у 1824 р. Гімназії нараховували від 400 до 700 учнів, однак більшість школярів навчалися у менших повітових школах чисельністю від 100 до 200 осіб [13, 30].

У Віленському університеті, Кременецькому ліцеї, а також у школах (колегіях) при василіанських монастирях та приватних шляхетських пансіонах молодий шляхетський паросток виховувався на позиціях русофобства й польського патріотизму. Переважна більшість учнів шкіл Правобережної України походила зі шляхти. Так, на 2224 гімназисти припадало 1952 шляхтичі. І не випадково, бо заможні поляки мали «надмірну схильність до навчання», адже багато очікували саме від освіченої молоді. Тому освітню ситуацію, яка склалась на Правобережжі початку XIX ст., сучасні дослідники характеризують як традиційно колоністичну та переважно шляхетську. Серед нечисленних простолюдинів тут були переважно міщани (121 учень), сини священиків, можливо, уніатських (65 учнів), і селяни (85 учнів), більшість з яких, на думку Д. Бовуа, напевно, були литовцями, а не українцями [6, 256].

Значний внесок у розвиток освітньої системи цього часу, як уже зазначалося, зробили Тадеуш Чацький і Адам Чарторийський. Справа в тому, що на початку царювання Олександра I (1801–1825) особливий вплив на молодого правителя мав польський магнат — князь Чарторийський. Він став виконуючим обов'язки міністра закордонних справ, був призначений куратором Віленського навчального округу, який охоплював Литву, Білорусь і Правобережну Україну. Завдяки його втручанням на цих теренах зміцнилися позиції польської освіти та культури, поляки стали провідними творчими особистостями у науці, освіті, літературі та мистецтві. При цьому їхній вплив на українське й білоруське селянство почав зменшуватися через обмеження у діяльності католицької й греко-католицької церков і перехід значної частини селян у православну віру [9, 256].

Інший польський магнат С. Потоцький очолив Харківський навчальний округ. Таким чином, двома з шести округів опікувалися поляки за національністю, що не могло не імпонувати заможній шляхті, котра за правління Олександра I не тільки не втратила статус регіональної еліти, але й була допущена до загальноімперської [8, 76].

Оцінка діяльності цих відомих і авторитетних вельмож є досить одностайною. Так, Л. Заштовт у монографічному дослідженні доводив, що саме завдяки А. Чарторийському школа в Кременці стала одним із кращих середніх навчальних закладів тогочасної Європи [13, 30]. Подібної

думки дотримується й Д. Бовуа. Він вказує на масштабність заходів російського імперського уряду в соціокультурній сфері, які були спрямовані на послаблення впливу польської шляхти на суспільне життя Правобережної України. При цьому Д. Бовуа, згадуючи про діяльність А. Чарторийського і Т. Чацького, переконує, що реформування освіти в Російській імперії за їх сприяння на початку XIX ст. на Правобережжі стало продовженням політики колонізації. Так, на його думку, Кременецька гімназія (а з 1819 р. — ліцей), заснована Т. Чацьким, завдяки значному матеріальному забезпеченню та висококваліфікованому викладацькому складу перетворилася на елітарний заклад для дітей польських магнатів.

Говорячи про культурну еліту регіону — соціальну групу чи прошарок, що складається з освічених людей, які професійно займаються розумовою, переважно складною науковою або творчою працею, розвитком і поширенням культури, освіти, Ю. Войтенко зазначає, що її ядром «були здебільшого польські патріоти, котрі виношували ідею відродження колишньої Речі Посполитої та діяли в ідеологічному, відродженському дусі», а «осередком формування культурної еліти з 1803 р. став якраз Кременецький ліцей, у середовищі якого здобули освіти М. Гославський, А. Мальчевський, А. Пшездецький, Т. Падура, С. Вітвицький, Т. Олізаровський, Г. Олізар та інші. Ті, хто створили так звану «українську школу» у польській літературі доби романтизму» [7, 15].

Стосовно Віленського університету, котрим опікувався князь Чарторийський, то тут діяли найбільші антиросійські конспіративні польські студентські організації — товариства філолатів (1817–1821), філаретів (1820–1822), філадельфістів (1822) [8, 96]. Розслідування антиурядової діяльності цих таємних гуртків значною мірою зумовило відставку А. Чарторийського, котрого на посаді змінив М. Новосільцев. Однак потрібно віддати йому належне: він не здійснював спроб русифікації шляхетської освіти. Проблеми західних губерній, зокрема в освітній галузі, актуалізувалися згодом — із воцарінням Миколи I (1825–1855).

Після смерті Т. Чацького у лютому 1813 р. його наступник Ф. Плятер (віце-губернатор Волинської губернії) не став акцентувати увагу на ролі Кременецької гімназії як оплоту польської культури, однак доклав усіх зусиль для того, щоб вона стала сприйматися як соціально важливе явище, ідеальний освітній центр для людей шляхетного походження на протигагу сірості та обмеженості університетського світу. Через п'ять років гімназія набула статусу ліцею, була прирівняна до Царськосельського ліцею й призначалася для навчання головним чином польської аристократії в Україні [5, 267].

У Російській імперії між тим почався період реакції (у 1818 р. Київська губернія була виведена з-під опіки Віленського університету): владі ставало все більш зрозумілим, що освітні ініціативи волинської шляхти спрямовані на підтримку польської ідеї. Польська шляхта відтепер вже не могла зберегти автономію в галузі культури, якою до цього часу користувалася, оскільки національний фактор у нових умовах ставав перешкодою. У 1824 р. А. Чарторийський здійснив останню спробу затвердити статут для Кременецької гімназії, реформованої у ліцей. Він наголошував на тому, що в навчальному закладі панує спокій серед учнів порівняно з політичними заворушеннями в інших закладах навчального округу (особливо у Вільні). Спроба виявилася безуспішною. А. Чарторийський був відсторонений від виконання обов'язків піклувальника Віленського навчального округу, а контроль над усіма польськими навчальними закладами передано Харкову. Вони недовго залишалися польськими: після 1830 р. зазнали повної русифікації [5, 277–278].

Поява у квітні 1810 р. на посаді міністра народної освіти графа А. Розумовського, який запровадив обов'язкове підтвердження дворянського звання для вступу до університету, знаменувала собою новий етап російської політики в галузі освіти. Першою зміну політичного курсу щодо освіти відчула безземельна та малоземельна шляхта, котра мала право й була змушена вчитися, щоб здобути якусь кваліфікацію. Відтепер цей шлях інтеграції, офіційно проголошений в основоположному акті 1803 р., уже був закритий для непідтверджених у шляхетстві юнаків. У 1819 р. новий міністр народної освіти Голіцин запровадив систему надання університетських ступенів, за якої просування по кар'єрній драбині завдяки заслугам стало ще більш проблематичним [6, 258]. Здобуття вищої освіти перестало бути обов'язковою передумовою для кар'єрного зростання, що не могло не позначитися на престижі навчання загалом і на кількості учнів (студентів) зокрема. 19 серпня 1827 р. Микола I поширив нову систему освіти на всю імперію, що могло б зруйнувати всю систему шкіл й університетів, якби реалізація її була доведена до кінця.

Цікава тенденція щодо національного складу студентів простежувалася, наприклад, у Київському університеті, який був відкритий 1834 р. і мав два факультети — філософський та юридичний. Так, контингент студентів університету поступово змінювався: спершу переважала польська шляхта, потім — українське і російське дворянство, а з 1860-х рр. — українська молодь різних соціальних верств.

Отже, наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. у Російській імперії виникли найсприятливіші, порівняно з наступними історичними

етапами, умови для розвитку шляхетської освіти. Мережа шляхетських освітніх комунікацій на теренах анексованого Петербургом українського Правобережжя була повністю польськомовною й представлена навчальними закладами двох типів — духовними і світськими, які у свою чергу поділялись на державні та приватні. Російська політика в галузі освіти на Правобережній Україні першої третини XIX ст. свідчить про намагання влади інтегрувати елементи системи шкільництва Речі Посполитої й не втручатися до певного часу в цю сферу. Навчальні заклади, де отримували знання сини місцевих шляхтичів, мова судочинства та офіційних установ, а також різних політичних організацій була польською. Початкова та середня освіта (монастирські школи, приватні пансіони та повітові гімназії) закладала фундамент для виховання польського патріотизму й русофобії. Продовження навчання в стінах Кременецького ліцею, а також (але меншою мірою) Рішельєвського ліцею в Одесі та Віленського університету, а згодом у Київському університеті Святого Володимира, свідчило про той факт, що панівна верства (шляхта) Наддніпрянщини успішно скористалася зі своєї гегемонії в галузі освіти. Попри всі заходи російського царату, закриття та ліквідацію шляхетських (польських)

навчальних закладів, досягти мети, яка полягала у всеохоплюючій русифікації освіти, в першій третині XIX ст. йому так і не вдалося.

Значною мірою це — заслуга А. Чарторийського, який протягом 1803–1824 рр. був куратором «шкіл» у «польських» губерніях Російської імперії й мав відносну свободу дій в управлінні освітою. У результаті польський університет у Вільно та ліцей у Кременці зберігали й поширювали польську культуру серед молодого покоління. Відповідно у регіоні мешкало чимало польських патріотів, які вступали до таких підпільних організацій і товариств, як відділення Товариства об'єднаних слов'ян (1823) та Південне товариство (1821). І лише з приходом до влади Миколи I та після Листопадового повстання ситуація змінилася: державні й соціально-політичні структури перейшли на російську мову, було здійснено низку арештів серед національно свідомих поляків, прихильників та учасників антиросійського виступу, а матеріальний добробут шляхти й магнатів суттєво погіршився. Із 1831 р. викладання в усіх польських школах було переведено на російську мову, а основою програми духовної деполонізації Південно-Західного краю було зменшення й обмеження впливу католицької та уніатської конфесій.

ДЖЕРЕЛА

1. Балущок Василь. Поляки українського Правобережжя: до проблеми асиміляції [Електронний ресурс] / Василь Балущок. — С. 187–192. — Режим доступу : mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/187.pdf
2. Близнюк І.В. Освіта польської шляхти в першій половині XIX ст. / І.В. Близнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т. 18 / відп. ред. М.Ю. Костриця. — Житомир : Волинь, 1998. — С. 121–123.
3. Близнюк І.В. Шляхетська освіта на Правобережній Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст.: Публічні школи при базилянських монастирях / І.В. Близнюк // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи : зб. наук. пр. Ч. VI / редкол.: В.Г. Кузь (голов. ред.) та ін. — К. : Знання, 2000. — С. 14–23.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. на укр. Зої Борисюк. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
5. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа ; авториз. пер. с фр. Марии Крисань. — М. : Новое литературное обозрение, 2011. — 1008 с.
6. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Д. Бовуа ; пер. з фр. Зої Борисюк. — Л. : Кальварія, 2007. — 296 с.
7. Войтенко Ю.М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.М. Войтенко. — 21 с.
8. Долбилов М. Западные окраины Российской империи / М. Долбилов, А. Миллер. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.
9. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. — Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с.
10. Кривошея І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) / І. Кривошея, Ір. Кривошея // Сангушківські читання : зб. наук. пр.

- І Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути) / редкол.: В.Г. Берковський (голова), Ю.М. Панишко (відп. ред.) та ін. — Л., 2004. — С. 161–166.
11. Кривошея І.І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) / І.І. Кривошея, В.В. Кривошея, І.І. Близнюк. — К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. — 81 с.
  12. Кривошея І.І. Уманський василіанський монастир (1765–1834) / І.І. Кривошея. — Умань : ПП Жовтий, 2009. — 28 с.
  13. Ніколенко Ю.Д. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю.Д. Ніколенко. — С. 26–35. — Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_haluzi_osvity_shliakhetstva_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_pershii_tretyni_XIX_st.pdf
  14. Розвиток освіти і науки в Україні у 19 ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://studopedia.org/7-10703.html>
  15. Фицик І.Д. «Патріотична свідомість» шляхти Правобережної України [Електронний ресурс] / І.Д. Фицик // Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 78. — С. 25–29. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_78_9.pdf
  16. Ярмошик І.І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Іван Іванович Ярмошик. — 47 с.

REFERENCES

1. Balushok V. Poliaky ukrainskoho Pravoberezhzhia: do problemy asimiliatsii [Elektronnyi resurs] / Vasyl Balushok. — Rezhym dostupu : mue.etnolog.org.ua/zmist/2009/187.pdf. — S. 187–192.
2. Blyzniuk I.V. Osvita polskoi shliakhty v pershii polovyni XIX st. / I.V. Blyzniuk // Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy: istoriia i suchasnist : naukovyi zbirnyk. Seriia “Pratsi Zhytomyrskoho naukovokraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni”. T. 18 / vidp. red. M.Yu. Kostrytsia. — Zhytomyr : Volyn, 1998. — S. 121–123.
3. Blyzniuk I.V. Shliakhetska osvita na Pravoberezhnii Ukraini v kintsі XVIII — na pochatku XIX st.: Publichni shkoly pry bazyliianskykh monastyriakh / I.V. Blyzniuk // Humanitarni nauky: problemy, poshuky, perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats. Ch. VI / redkol.: V.H. Kuz (holov. red.) ta in. — K. : Znannia, 2000. — S. 14–23.
4. Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914 rr.: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh / D. Bovua ; per. na ukr. Zoi Borysiuk. — K. : Krytyka, 1998. — 334 s.
5. Bovua D. Hordyev uzel Rossyiskoi ymperyy: Vlast, shliakhta y narod na Pravoberezhnoi Ukrayne (1793–1914) / D. Bovua ; avtoryz. per. s fr. Maryy Krysan. — M. : Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2011. — 1008 s.
6. Bovua D. Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini 1793–1830 rr. / D. Bovua ; per. z fr. Zoi Borysiuk. — L. : Kalvariia, 2007. — 296 s.
7. Voitenko Yu.M. Elita Pravoberezhnoi Ukrainy v rosiiskomu imperskomu suspilstvi: polityko-sotsialni vymiry (1793–1832 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Yu.M. Voitenko. — 21 s.
8. Dolbylov M. Zapadnye okrayny Rossyiskoi ymperyy / M. Dolbylov, A. Myller. — M. : Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2006. — 608 s.
9. Zashkilniak L.O. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv / Leonid Opanasovych Zashkilniak, Mykola Hryhorovych Krykun. — L. : Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2002. — 752 s.
10. Kryvosheia I. Rosiiske zakonodavstvo pro shliakhetstvo Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII — persha polovyna XIX st.) / I. Kryvosheia, Ir. Kryvosheia // Sanhushkivski chytannia. Zbirnyk naukovykh prats I Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (24–25 sichnia 2003 r., m. Slavuta) / redkol.: V.H. Berkovskiy (holova), Yu.M. Panyshko (vidp. red.) ta in. — L., 2004. — S. 161–166.
11. Kryvosheia I.I. Umanshchyna v etnopolitychnii istorii Ukrainy (kinets XVIII — persha tretyna XIX st.) / I.I. Kryvosheia, V.V. Kryvosheia, I.I. Blyzniuk. — K. : ІПіЕД НАНУ, 1998. — 81 с.
12. Kryvosheia I.I. Umanskyi vasylianskyi monastyr (1765–1834) / I.I. Kryvosheia. — Uman : PP Zhovtyy, 2009. — 28 с.
13. Nikolenko Yu.D. Polityka rosiiskoho tsaryzmu v haluzi osvity shliakhetstva Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii tretyni XIX st. [Elektronnyi resurs] / Yu.D. Nikolenko. — S. 26–35. — Rezhym dostupu : http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_haluzi_osvity_shliakhetstva_Pravoberezhnoi_Ukrainy_v_pershii_tretyni_XIX_st.pdf

14. Rozvytok osvity i nauky v Ukraini u 19 st. [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <http://studopedia.org/7-10703.html>
15. Fytsyk I.D. «Patriotychna svidomist» shliakhty Pravoberezhnoi Ukrainy / I.D. Fytsyk [Elektronnyi resurs] // Hileia: naukovyi visnyk. — 2013. — № 78. — S. 25–29. — Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_78_9.pdf
16. Iarmoshyk I.I. Polska istoriohrafia 1800–1939 rr. suspilno-politychnoho i kulturno-dukhnovnoho rozvytku Volyni : avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Ivan Ivanovych Yarmoshyk. — 47 s.

Игорь Фыцык

ПРАВОБЕРЕЖНАЯ ШЛЯХТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XIX в.)

В статье рассмотрены основные направления политики царского правительства в первой трети XIX в. в сфере шляхетского образования украинского Правобережья, которое было аннексировано Российской империей в результате третьего раздела Речи Посполитой (1795). Установлено, что в период пребывания у власти Александра I польские магнаты, в частности А. Чарторыйский, Т. Чацкий, С. Потоцкий, получили возможность приобщиться к выработке и реализации имперской образовательной политики. Это, в свою очередь, способствовало возникновению целого ряда польскоязычных учебных заведений — гимназий, лицеев, университетов, где воспитывали польскую молодежь на принципах патриотизма и веры в восстановление Речи Посполитой. После прихода к власти Николая I (1825) и Ноябрьского восстания (1830–1831) ситуация ухудшилась, приобрел небывалый размах процесс деполонизации и русификации шляхты.

Ключевые слова: Российская империя, третий раздел Речи Посполитой, украинское Правобережье, Адам Чарторыйский, Тадеуш Чацкий, образование, шляхта.

Ihor Fytsyk

RIGHT-BANK NOBILITY IN EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE (FIRST THIRD OF 19TH CENTURY)

The historical destiny of the Right-bank nobility after the entry of the Prydniprivshchina into the Russian Empire in the issue of third partition of Rzeczpospolita (Polish–Lithuanian Commonwealth) (1795) was the scholar's interest since the 19th century. However, the comprehensive special study of noble education in Right-bank provinces at the end of 18th — first third of 19th century in the native historical science is absent, although some aspects of this problem were enlightened in the middle of the 19th century, in particular in the form of diaries, memoirs, print statistical data and analytical articles that accompanied them.

Researchers of nobility in modern Ukrainian historiography I. Krivoshey and Ir. Krivoshey defined in their publications the directions of Russian policy towards the Right-bank nobility and illustrated them with examples from the lives of Uman nobles. Directly, the issues of education entry on the Right-bank Ukraine after the uprising of 1830–1831 were studied by I. Blyzniuk in his publications.

Among valuable historiographical findings it should be mentioned the articles by V. Balusko, Yu. Voitenko, Yu. Nikolenko, I. Fizik, I. Yarmorishyk, etc. To study the educational process in Rzecz Pospolita, there was also used a thorough work by L. Zashkilniak and, of course, a number of books by D. Beauvois, a French scholar-slavinist. A well-known researcher enlightens the process of gradual reduction of noble education at the Right-bank Ukraine in the first half of 19th century under the pressure of Imperial administration and the state of noble education after the November uprising (1830–1831).

However, the educational process in general and the participation of the Right-bank nobility in it and magnates, in particular, require further thorough study with the involvement of a broad resource and historiography base, because there has been practically no works in the Soviet historical science on this problem. Even in the period of Ukrainian independence the native science has got still many issues that require proper study: for example, special attention should be given to the main directions of tsarist policy in the field of education, aimed at the integration of the Right-bank Ukraine into Imperial cultural environment and russification / evolutionary depolarization of attached after the third partition of Rzeczpospolita (1795) Ukrainian provinces in the first third of the 19th century, mainly in the reign of Oleksandr I.

At the end of 18th — first third of 19th century the noble network of educational communications at the territory of the Right-bank Ukraine was entirely Polish, and was presented by educational institutions of two types: spiritual and secular, which, in their turn, were divided into public and private. Russian policy in the field of education in Right-bank Ukraine in the first third of the 19th century affirms the efforts of the authorities

on integration of the schools system elements of the Rzeczpospolita and absence of interference in this area until a definite time.

Polish was the language of educational institutions, where the sons of local nobility were educated, legal proceedings, official institutions, and various political organizations. Primary and secondary education (monastic schools, private pensions and county gymnasia) were the base for foundation of education, Polish patriotism and Russophobia. Continuation of study at the Kremenets Lyceum, as well as at the Richelieu Lyceum in Odessa and Wilno University, but to a less extent, and then at the Kyiv University of St. Volodymyr, indicates about the fact that the ruling class (the nobility) of Right-bank Ukraine successfully took advantage of the hegemony in the field of education. Despite the all activities of the Russian tsarism, closing and reduction of noble Polish educational institutions, the all-encompassing russification of education in the first third of the 19th century was not successful.

Main contribution in this regard belongs to A. Czartoryski, who was a curator of the "school" in "Polish" provinces of the Russian Empire in 1803–1824 and had a relative discretion in educational administration. As a result, the Polish University in Wilno and the lyceum in Kremenets kept and spread Polish culture among the younger generation.

Thereafter, many Polish patriots lived in the region, who became members of various underground organizations and societies, such as the Department of the Society of United Slavs (1823) and the Southern Society (1821).

Since 1831 education in all Polish schools was transferred into the Russian language of training, and the base of spiritual depolonization program of South-Western region started the reduction and limitation of Catholic and Uniate churches' influence.

Key words: Russian Empire, third section of Rzeczpospolita, Right-bank Ukraine, Adam Czartoryski, Tadeusz Czacki, education, nobility.

УДК 94(477):305-055.2

Марина Будзар

МІСЦЕ ЖІНКИ В СІМЕЙНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПАНСТВА: ЧОТИРИ КАТЕРИНИ РОДИНИ ГАЛАГАНІВ

У статті розглянуто вплив «жіночого фактора» в історії одного з найбільш відомих сімейств українського панства козацького походження — родини Галаганів. Життєдіяльність цього роду відбиває окремі етапи генерування «нової еліти» — вихідців з козацького старшинського кола, котрі інкорпоровалися в імперське дворянство, — в Україні ранньомодерного та модерного часу. Автор відзначає суттєву роль жінок у підтримці соціально-рольової активності родини Галаганів впродовж двохсотрічної історії сімейства та створює узагальнені психологічно-персональні характеристики чотирьох жінок — репрезентанток роду.

Ключові слова: козацька старшина, Лівобережна Україна, історія роду, шлюбні стратегії, роль жінки в родинній історії.

Сучасна світова історична наука актуалізує «гуманістичну складову» явищ і подій минулого. Такий перехід — «антропологічний поворот» — від «історії народів і держав» до «історії людей і соціальних спільнот» зосереджує увагу на людині та її суб'єктно-об'єктних стосунках із суспільством, виокремлює у царині історичних досліджень напрями, орієнтовані на «мікроаналіз» того, що було. До «людиноорієнтованих» історичних наративів долучається так звана «жіноча історія», що її було виокремлено з "women's studies" — «вивчення жіноцтва», субдисципліни,

яка розвивалася щонайменше з 70-х років ХХ ст. як частина «історії знизу» чи «народної історії», відповідаючи потребі формування історичної самосвідомості окремих соціальних груп [32, 104].

«Жіноча історія» є тим більш затребуваною в умовах сучасності, чим успішніше вона інтегрує різні дослідницькі підходи, ставить завдання не тільки «вивчити жінок у соціально-економічному контексті певного часу», але й презентувати їх як рівноправних дійових осіб історії [48, 84]. Синтетичність «жіночої історії» дає змогу науковцеві вийти за межі лише гендерного підходу,